

**Становлення
Української Православної Церкви
в Західній Україні
в умовах її традиційного зросійщення
і спроб полонізаційної асиміляції
українського населення
(1924 – 1936 рр.)**

Петро Яроцький

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2021-9-103>

Надзвичайно плідний процес становлення національно-культурної і релігійної ідентичності українців, своєрідним піком якого стала діяльність української громадськості в імплементації ідей Української Православної Церкви, відбувся 5-6 червня 1927 р. в Луцьку під час з'їзду української патріотичної інтелігенції і духовенства. Ця подія дала могутній поштовх для консолідації українців у Західній Україні і відходу від зросійщення та спольщення Православної церкви й набуття нею національно-релігійної ідентичності. Чому б не використати цей досвід у сучасному процесі утвердження і всеукраїнського поширення помісної автокефальної Православної Церкви України? Відповідь на це питання стає зрозумілою і актуальною для сучасності з урахуванням таких історичних особливостей. У Західній Україні під владою II Речі Посполитої в передвоєнний період (1919-1939 рр.) Православна Церква була об'єктом впливу різних чинників – польських державно-політичних, традиційних російських і патріотичних українських. По-різному уявляли характер майбутньої Православної Церкви всі три названі сторони впливу. Концепція єпископату Православної Церкви полягала в тому, що Церква має бути за своїм характером традиційно російською, а її устрій – синодально-консисторським. Концепція польської державної політики щодо Православної Церкви надавала польського характеру її автокефальному статусу, отриманого в 1924 р. і цілком підпорядкованого польській владі, яка в релігійному контексті нама-

галася реалізувати свої політичні цілі щодо національних меншин – української, білоруської, російської. Українські чинники обґрунтовували і намагалися реалізувати концепцію Церкви, яка має бути за своїм національним характером українською, її устрій – соборним, що гарантує участь мирян в управлінні нею. Прибічником цієї принципової моделі діяльності Православної Церкви в Польщі був один із ідеологів і провідників цієї концепції – Арсен Річинський.

Ключові слова: Православна Церква, національно-культурна, релігійна ідентичність, Луцький церковний з'їзд, Арсен Річинський.

Постановка проблеми дослідження та її актуальність: Формування національної і релігійної ідентичності українців. Польський тиск на православне населення у формі безперервних ревіндекаційних акцій, пацифікації і спроб запровадження нової католицької унії не зміг перешкодити потребі українського народу в його глибинній національній самоідентифікації. Чим настирливішими були спроби асиміляції українців з польською нацією через окатоличення, насильницьке спольщення, тим активнішими ставали дії провідників ідеї українізації Православної Церкви в Польщі.

Найбільш плідним у становленні національної і релігійної ідентичності українців став період, який охоплює приблизно 1923-1936 рр. Вагомими були досягнення української громадськості й духовенства в патріотичному вихованні українського населення. Їм вдалося зупинити найбільшу загрозу – деградацію його національної свідомості. За несприятливих суспільно-політичних умов, коли здійснювався курс на винародовлення й колонізацію українців, у спільноті православних сформовано самосвідомість національної єдності, відроджено й зміцнено основи національної культури.

Процес українізації церковно-релігійного комплексу благотворно вплинув на багато сфер духовного життя православних українців у Польській державі. Невід'ємними від цього процесу виявилися ціннісно нові явища, зокрема усвідомлення, що збереження й подальший розвиток українського етносу можливий лише за умови, якщо Церква стане близькою кожному українцю, допомагатиме йому жити «відповідно до національних і культурних традицій свого народу, смисложиттєвих цінностей українства як «етноутворюючих чинників самосвідомості особи». Отже, українізаційні процеси в православ'ї, які відбувалися на «східних кресах» Польщі (Волинь та Полісся), спиралися на глибинні пласти народної історичної пам'яті, на усвідомлення православними, що вони не «русини» і не «тутешні» чи «тутейші», а нація українців, православні українці. У міру розвитку українського руху і українізації православ'я польська влада намагалася нейтралізувати розвиток Української Православної Церкви, щоб зупинити процес національної іден-

тифікації українського населення, позбавити український національний рух інституціональної опори в Православній Церкві.

Українізація Православної Церкви після її тривалого зросійщення та спроб її полонізації виявилася, по-перше, у відновленні елементів соборного устрою вільної Української Церкви, коли весь народ, а не лише духовенство, бере участь у релігійно-церковному житті; по-друге, у відродженні українських обрядів і звичаїв у культурно-обрядовій сфері, що сприяло її очищенню від інонаціональних та іновірних запозичень і насаджень. Це сприяло втіленню в церковно-релігійний комплекс православ'я української духовності, національної культури, зокрема такого важливого її чинника, як українська богослужбова мова.

Виклад основного матеріалу. Луцький церковний з'їзд 1927 р. – одна з кульмінаційних подій процесу українізації Православної Церкви в міжвоєнній Польщі. Готуючись до його проведення, українська громадськість, сконсолідована навколо журналу «На Варті» (редактор та видавець А.Річинський), 7 лютого 1927 р. звернулася до глави Православної Церкви в Польщі митрополита Діонісія з проханням благословити проведення в Луцьку Українського православного церковного з'їзду духовенства і мирян та дозволити православному духовенству взяти участь у його роботі. Цей з'їзд, за задумом його ініціаторів, мав сприяти розвитку соборного устрою в Церкві та розпочати українізацію православної людності не в окремих парафіях, а відразу в усій національній спільноті вірян.

Відповіддю на це звернення була заборона Синоду на його проведення та сувора вказівка духовенству *«не осмілюватися бути присутнім на цьому з'їзді та не брати участі в його роботі під страхом канонічної відповідальності за непослух»*. Православних мирян було закликано утримуватися від участі в з'їзді. Це було мотивовано *«ворожістю тону»* його ініціатора – редакції журналу «На Варті» – *«стосовно Церковної Православної ієрархії в Польщі»* та її *«явною пристрастю до самочинної української ієрархії самосвятів-липківців»*, що, як стверджувалося Синодом, *«зовсім не обіцяє обміркування й вирішення релігійних питань у православно-церковному дусі»*. Про це рішення Синодом було повідомлено не тільки всьому духовенству, а й Міністерству релігійних віровизнань та народної освіти Польщі. Однак ні сама ухвала Синоду, ні розголошення її змісту по всіх парафіях не зупинили підготовчу роботу до з'їзду. Відстоюючи свою позицію, А.Річинський за тиждень до його початку писав митрополиту Діонісію: *«Ніколи не ставилися ми до єрархії ворожо, натомість відстоювали національні права в нашій Церкві <...> ніколи не думали ми про розкіл, не думали зраджувати прадідівське Православ'я чи – тим більше – шкодити йому»*.

Роботу по підготовці з'їзду здійснював Організаційний комітет, до складу якого входили 17 осіб, які представляли 9 міст Волині і Полісся. 12 квітня 1927 р. президія Організаційного комітету з'їзду (А. Річинський, І. Власовський, І. Бондарук) звернулася до Синоду з проханням благословити як скликання церковного з'їзду духовенства і мирян у Луцьку, так і участь духовенства в його роботі. На з'їзд запрошувалися всі духовні особи, які обслуговували українську православну паству та визнавали необхідність задоволення її церковно-національних потреб: по одному делегату від кожної громади з українським православним населенням; по два делегати від кожної української організації повітового значення. Оскільки церковна влада відмовила організаторам з'їзду в благословенні, Організаційний комітет, маючи дозвіл на Луцький з'їзд у справах церковних від влади цивільної, вирішив скликати його без участі духовенства.

На з'їзд прибуло 565 делегатів від усіх повітів Волині та частини повітів Полісся, Холмщини і Підляшшя. Крім того, присутніми були до 200 гостей, зокрема 8 українських послів сейму та сенату, а також волинський віце-воєвода та луцький староста. Головував на з'їзді І. Власовський, а в його президії працювали посол Б. Козубський, А. Річинський, В. Соловей, М. Тележинський, Д. Ковпаненко, А. Рочняк, І. Гаврилюк та Тишецька. Враховуючи відсутність на з'їзді духовенства, його визначено «З'їздом православних мирян-українців в церковних справах». На ньому було заслухано 4 доповіді, основні з яких, зокрема «Сучасний стан церковно-релігійного життя українського православного населення в Польщі», «Задоволення релігійних потреб українського православного населення в справах Служби Божої» та «Справа канонічного внутрішнього устрою Православної Церкви в Польщі», виголосив один із його головних ініціаторів та організаторів А. Річинський.

При обговоренні питань порядку денного на з'їзді чітко означилися дві течії – радикальна та поміркована, що репрезентували відмінне бачення як шляхів подальшої інституалізації та характеру Православної Церкви в Польщі, так і засобів її українізації. Зрештою, хоча після дискусій й були прийняті компромісні рішення, але вони відзначалися настійливістю та рішучістю. У його резолюціях зазначалося, що

«з'їзд домагається видання Св. Синодом якісного виконавчого розпорядку до постанов про мову богослужіння від вересня 1924 р. <...> відновлення в нашій Церкві стародавніх українських церковно-народних звичаїв та обрядів, скасованих російською духовною і царською владою <...> негайної українізації внутрішнього діловодства Церкви, яке проводиться тепер російською мовою <...> обсадження трьох єпископ-

ських кафедр на землях з переважаючою українською людністю єпископами-українцями, з правами правлячих архієреїв і членів Св. Синоду»¹.

Дводенна робота з'їзду закінчилася обранням «Українського Церковного Комітету» у складі 37 осіб від усіх регіонів Польщі, де компактно проживали православні українці, який мав запроваджувати в життя його ухвали. Делегатів з'їзду було зобов'язано «подвоїти освідомчу роботу серед населення, у братствах і інших культурно-освітніх організаціях і збирати гроші на Церковний Комітет з метою боротьби за права українського народу в Церкві». З часом стало зрозуміло, що, хоча рішенням Луцького церковного з'їзду не судилося бути повною мірою реалізованими, але з'їзд справив значний вплив на українізацію Православної Церкви в міжвоєнній Польщі. Він став, за влучним висловом о.Т. Міненка, «школою боротьби», «поштовхом до глибокого усвідомлення народом важливості церковних справ»².

Синергія релігії і національності. У своїх виступах на Луцькому зїзді А. Річинський неодноразово доводив, що ми є свідками процесу, спрямованого до «самовизначення націй не тільки з політичної, але й ще більше – з духовної точки зору». Ігнорування цієї природної тенденції історичного розвитку веде, як влучно зауважував А. Річинський, як етнолог релігії, до «своєрідного релігійного інтернаціоналізму – але тільки в теорії, бо життя йде своїм шляхом понад такими нереальними планами». Він слушно зазначав, що

«християнство засвоюється кожним народом інакше і набуває в кожного народу своєрідних національних прикмет і, у свою чергу, впливає на формування національного характеру тих народів, які знаходяться під його виховним впливом». Отже, резюмує Арсен Річинський, «релігія і національність знаходяться під обопільним життєвим впливом», а їх походження в глибинах людської душі є дуже близькими; тому лише їх гармонія – а не нехтування котроїсь з них – забезпечує творчий розвиток і людини і нації»³.

Цезаропапізм Московського православ'я. Питання взаємовідносин церкви і держави А.Річинський розглядав в історичній ретроспективі, яка всебічно висвітлює і нинішній стан цього питання і його визначальну вагу. Характеризуючи «змосковлене православ'я», він витoki цього стану знаходив в атмосфері візантійського цезаропапізму, «доведеного в Росії до урядового насадження єресі». А. Річинський в один цезаропапічний ряд логічно

¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у 4-х томах. К., 1998. Т.4. Частина 2: До історії Луцького церковного з'їзду, 1998.

² Річинський А. На манівцях. Новоград-Волинський, 1932. С. 7.

³ Там само.

монтує і «колишнє московське цареслав'є» і «советськослав'є» митрополита Московського Сергія і «панствослав'є» митрополита Варшавського Діонісія, доводячи, що всі вони «однаково минаються» і «однаково розходяться» з правдивим православ'ям і з напрямками українського релігійного світогляду»⁴.

Розвиваючи тезу про цезаропапізм «третього Риму» (Москви), А. Річинський зазначає, що «Російська Церква відступила від первісної православної науки про священство», і «таке підпорядкування Церкви світському володареві є порушенням догматичних основ священства, тобто ересю». Такий політичний напрям пануючої релігії, резюмує А. Річинський,

«при першій нагоді повинен був викликати активний спротив з боку українців, які мають інший національно-політичний ідеал і відрізняються іншою релігійною психікою».

Саме тому автокефальний процес становлення Української Церкви в 1917-1924 рр. А. Річинський характеризує як «церковно-національну революцію», як «звільнення від московського духа і московських домішок цезаропапізму». Процес очищення і унезалежнення Української Церкви, вважав А. Річинський, зустріне серед українського народу співчуття й підтримку не лише з мотивів національних, але й релігійних, бо в цей спосіб

«усуваються з українського православ'я єретичні домішки цезаропапізму, відновлюється соборне і виборче начало та привертається українському православію історична традиція й можливість релігійного порозуміння з протестантами і Римом»⁵.

«Третій Рим», на думку А.Річинського, не тільки став спадкоємцем, але, завдяки особливостям «московської релігійної психіки», ще й значно примножив хворобливу спадщину свого попередника – схильність до цезаропапізму та «зажерту ненависті до старого Риму». Саме звідси виводить А. Річинський «плекану московським православ'ям вікову злобу проти Заходу, проти західної культури, західного християнства та одночасну віру в

«непомилність і єдиноспасаємість московського благочестя», «мрії про його месіанську роль» та «освячену тими месіанськими мріями надзвичайну агресивність і амбіцію»⁶.

А. Річинський безкомпромісно стояв на позиції відокремлення церкви від держави, розрізнення релігії та політики. Найбільшою небезпекою для

⁴ Річинський Арсен. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль, 2002. С. 448.

⁵ Річинський А. На манівцях. Новоград-Волинський, 1932. С.8.

⁶ Там само.

релігійної віри він вважав заангажованість світської влади у справі церкви і намагання церкви стати «державною церквою», «опорою трону». Він виступав за «національну церкву» і проти «державної церкви», за розвиток національно-церковного життя і проти його одержавлення і політизації⁷.

Ця позиція А.Річинського рефлексує до сучасності, коли в Українській Православній Церкві відбувається історично вагомий процес її автокефалізації і становлення Єдиної помісної Православної Церкви України. Цей процес вимагає єдності всіх українців, їхньої рішучості й наполегливості в реалізації поставленої мети.

Висновки: історичний досвід для сучасності

1. Найбільш плідним у становленні національної і релігійної ідентичності українців став період, який охоплює приблизно 1923-1936 рр. Своєрідним піком у діяльності української громадськості в практичній реалізації ідеї Української церкви, її демократизації, був саме церковний з'їзд у Луцьку 5-6 червня 1927 р., який зробив особливо вагомий внесок у цей процес.
2. Узагальнюючи розгляд процесу українізації Православної церкви в Польщі у міжвоєнний період (1919–1939 рр.), необхідно відзначити такі його плідні результати. Уже в 1936 р. з 689-ти парафій Волинської єпархії в 417-ти церквах богослужіння відбувалися українською мовою. Вагомими були досягнення української громадськості й духовенства в духовно-патріотичному вихованні православного населення. Їм вдалося зупинити найбільшу загрозу – деградацію його етнічної свідомості. За несприятливих суспільно-політичних умов, коли здійснювався курс на винародовлення й колонізацію місцевого населення, у спільноті православних сформовано самосвідомість національної єдності, відроджено і зміцнено основи національної культури.
3. Процес українізації церковно-релігійного комплексу благотворно вплинув на багато сфер духовного життя православних українців в Польській державі. Невід'ємними від цього процесу виявилися ціннісно нові явища, зокрема усвідомлення, що збереження і подальший розвиток українського етносу можливий лише за умови, якщо церква стане близькою кожному українцю, допомагатиме йому жити відповідно до національних і культурних традицій свого народу, смисложиттєвих цінностей українства як чинників, які етнічно утворюють самосвідомість особи. Таким чином, українізаційні процеси в православ'ї, які відбулися на «східних

⁷ Історія Православної Церкви в Україні. За редакцією доктора філософських наук П. Яроцького. К.: Четверта хвиля, 1997. С. 297.

кресах» Польщі (українських Волині і Поліссі), спиралися на глибинні пласти народної історичної пам'яті, на усвідомлення етнічними православними, що вони не «русини» і не «тутешні» чи «тутейші», а нація українців, православні українці.

4. У міру розвитку українського руху й українізації православ'я польська влада намагалася нейтралізувати становлення Української Православної Церкви, щоб зупинити процес національної ідентифікації українського населення, позбавити український національний дух інституціональної опори в Православній Церкві.
5. Українізація Православної Церкви після її тривалого зросійщення та спроб її полонізації виявилася, по-перше, у відновленні елементів соборного устрою стародавньої вільної Української церкви, коли весь народ, а не лише духовенство, бере участь у релігійно-церковному житті; по-друге, у відродженні українських обрядів і звичаїв у культурно-обрядовій сфері, що сприяло її очищенню від інонаціональних та іновірних запозичень і насаджень. Це сприяло втіленню в церковно-релігійний комплекс православ'я української духовності, національної культури, зокрема такого важливого її чинника, як українська богослужбова мова. У цьому особлива і вагома заслуга Арсена Річинського, як громадського і церковного діяча, редактора і видавця журналу «На варті», як консолідатора на Луцькому церковному з'їзді в 1927 р. української громадськості і патріотично налаштованого духовенства.
6. Україна чекає нової плеяди сучасних Річинських, які об'єднуюватимуть українську громадськість чітко виваженими ідеями становлення, розширення і зміцнення єдності, помісності, автокефальності Православної Церкви України з дотриманням демократичних засад її розвитку і цивілізаційного вибору українського народу. І цей процес повинен відбуватися на ґрунті європейських і українських національних цінностей з толерантним ставленням до конфесійної багатоманітності України і світоглядного плюралізму різнонаціональних громадян України.

Список джерел і літератури:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у 4-х томах. К., 1998. Т.4. Частина 2: До історії Луцького церковного з'їзду, 1998.
2. Річинський А. На манівцях. Новоград-Волинський, 1932. С. 7.
3. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль, 2002. С. 448.
4. Історія Православної Церкви в Україні. За редакцією доктора філософських наук П. Яроцького. К.: Четверта хвиля, 1997. С. 297.

References:

1. Wlasowski Y. Narys istoryii Ukrainskoyi Pravoslavnoyi Cerkwy w 4 tomach [Essay of the history of the Ukrainian Orthodox Church in 4 volumes]. K., 1998 [in Ukrainian].
2. Ryczynskiy A. Na maniwhiach [On the tricksters]. Nowograd-Volynski, 1932. S. 7 [in Ukrainian].
3. Ryczynskiy A. Problemy ukrainskoi religiynoi swidomosci [Problems of the Ukrainian religious conscience]. Ternopil, 2002. S. 448 [in Ukrainian].
4. Yarotskyi P. Istoria Pravolwnoi Cerkwy w Ukraini [History of the Orthodox Church in Ukraine]. K., 1997. S. 297 [in Ukrainian].